

מכילתא

כתב עת לתורה ולחכמה

העורכים

עדיאל ברויאר • הרב יעקב ישראל סטל • משה דוד צ'צ'יק

מזכיר המערכת

מנחם טייטלבוים

גליון ג • אלול תשפ"א

כתובת המערכת:
mekhilta@mekhilta.com

ISSN: 2707-4900

© כל הזכויות שמורות
ירושלים תשפ"א

המחברים מתבקשים לשלוח את מאמריהם ערוכים, מוקלדים
ומותקנים על פי כללי התקנה מקובלים ועקביים
אין לשלוח מאמר שנתפרסם או שעומד להתפרסם במקום אחר
תוכן כל מאמר הוא על אחריותו של המחבר בלבד, כולל
מאמרים ותגובות של חברי המערכת

המאמרים

קטע חדש ממדרש ילמדנו לפרשת קורח	5	עזרא שבט
'נצר בני אמונים למען תנצור': השלמה נוספת לספר המשלים של סעיד בן באבשאד	11	הרב יעקב ישראל סטל
פירוש קדום למסכת תענית	25	אהרן שטיינר - עדיאל ברויאר
ר' אברהם בר' יואב מהר-אלצינו: תולדותיו ושתי תשובות חדשות מכתב-יד	61	אלון ברנד
על אקדמיות באיטליה ואם מותר "לעשות אקדמיאה ביום שבת": תשובת ר' יצחק ב"ר אשר פאציפיקו	79	יעקב שמואל שפיגל
בין נוסח להגייה: על ברכת 'אשר קדש ידיד מבטן'	125	משה שוחט
"מאורעות צבי": חיבור פסידו-אפיגרפי אנטי שבתאי מבית היוצר של עמנואל יעקב ואן דורט	163	הרב משה הלל

ביקורת

ההלכה בהיכל המחשבה האוניברסלית: ביקורת על הספר 'כמעין המתגבר'	325	הרב יהודה זייבלר
--	-----	------------------

‘נצח בני אמונים למען תנצור’ **השלמה נוספת לספר המשלים של ר’ סעיד בן באבשאד**

מאת

הרב יעקב ישראל סטל

מבוא

ר’ סעיד בן באבשאד היה משורר עברי קדום שפעל במזרח, ככל הנראה באזור פרס או בבל, בסוף המאה העשירית או בראשית המאה האחת-עשרה (היינו, בשלהי תקופת הגאונים הבבלית)¹, אשר חיבר ספר משלים רחב היקף². חיבורו של ר’ סעיד הוא ספר משלי חכמה ומוסר במובן מורחב מאוד של הגדרת הסוג. בחלקו השני הוא מכיל משלים מהטיפוס הידוע לנו מספרות החכמה המקראית או מספר ‘בן סירא’, אבל חלקו הראשון, שכפי הנראה היה מקיף במיוחד, עיקרו בשיכנוע נמרץ של האדם להעמיק בהתבוננות חוקרת בעולם הסובב אותו, כדי לבוא עד חקרם של תופעות הטבע ושל סדרי היקום העלומים³.

* תודותי ל ידידי ר’ משה שפרבר, הרב חיים יצחק כהן והרב אריאל אביני, על עזרתם ועל הערותיהם למאמר. את הערותיהם החשובות הבאתי בשמם, והאחרות הובלעו בין דברי. קיצורים:

חבולזון, שריד ופליט = ד’ חבולזון, ‘שריד ופליט מתרגום עברי ישן לספר הראשון מספרי החשמונאים’, קבץ על יד, סדרה ישנה, ז (תרנו-תרנז), ספירת עמודים שלישית, עמ’ 1-14;

משלי סעיד = משלי סעיד בן באבשאד, מהדורת ע’ פליישר, ירושלים תשנ; **פליישר, קטעים חדשים** = ע’ פליישר, ‘קטעים חדשים מספר המשלים של סעיד בן באבשאד’, קבץ על יד, סדרה חדשה, יז (כז), תשסג, עמ’ 153-210; **גרנט, שיר תהילה** = י’ גרנט, “שיר תהילה על החכמה” בפאתי מסורה וקבלה: חטיבה חדשה מפתחת משלי סעיד בן בבשאד וגלגולי מסירתה, אסופת מאמרים לזכר מנחם זולאי [=מחקרי ירושלים בספרות עברית, כא], בעריכת ש’ אליצור וי’ לוינסון, ירושלים תשסז, עמ’ 183-220.

1 לשם השוואה: רב האיי בן שריא גאון נפטר בשנת ד’תרצח (1038), ועמו נסתיימה הגאונות הבבלית ה’ממסדית’.

2 לשמו, זמנו ומקומו של ספר המשלים, ראה: משלי סעיד, מבוא, עמ’ 155-168.

3 משלי סעיד, פתח דבר, עמ’ 9, ובהרחבה: מבוא, עמ’ 105 ואילך.

ספר המשלים של בן באבשאד הוא אחד ממאות, ואולי אלפי, יצירות עבריות שאבדו מן העולם עד ששבו ונתגלו, טיפין טיפין, מריבאות העלים הבלויים של הגניזה הקהירית וממקורות אחרים. התחילו בחשיפתו כמה חכמים שנתייחדו בחקר קטעי הגניזה שפרסמו ממנו קטעים ושבתי שברים⁴, עד שבא פרופ' עזרא פליישר וקיבץ לראשונה בספרו 'משלי סעיד בן באבשאד' את מכלול שרידי החיבור שנודעו עד אז, בתוספת ביאור ממצה ודיון מחקרי מקיף, ונתגלה החיבור לראשונה בהדרגה ופארו. פרסום הספר לא היה סוף פסוק, וכמה שנים לאחר מכן חשף פליישר קטעים נוספים מן החיבור⁵, ועל זאת הוסיף ד"ר יהושע גרנט ופרסם קטע נוסף⁶. אך גם אחרי כל החשיפות והגילויים רובו של החיבור אינו לפנינו⁷, וכבר הביע פליישר את תקוותו שהעתיד יביא בכנפיו חשיפת קטעים חדשים מן החיבור⁸, ו"אין כאן מן הסתם סוף פסוק בחשיפת שרידי היצירה הזאת"⁹.

מהדורתו של פליישר – הספר והקטעים שהוסיף לאחר מכן – מבוססת על קטעים רבים מהגניזה הקהירית ועל כת"י שמאוספו של אברהם פירקוביץ. לאחר פרסום הקטעים הנוספים, שמקורם מהגניזה, חש פליישר שהגניזה הקהירית מוצתה בכל הנוגע לספר ותלה את תקוותו באוצרות הגדולים שבאוספי פירקוביץ ש"שלימו מן הסתם עוד ועוד חסרים בספר"¹⁰. אפשר שנבואה חלקית נפלה בפיו, שכן הקטע הנוסף מאותו חיבור שפרסם יהושע גרנט כמה שנים לאחר מכן הוא אכן ממקור שמחוץ לגניזה הקהירית – אם כי לא מאוסף פירקוביץ – וגם הקטע החדש שאני חושף לראשונה במאמר הזה רחוק מהגניזה הקהירית כרחוק מערב ממזרח.

וזהו עניינו של הקטע החדש הנחשף כאן לראשונה:

כת"י פריס, הספרייה הלאומית hebr. 326 (מספרו בכת"י: F23495), הוא בעיקרו קובץ הלכות, דינים ומנהגים, שאלות ותשובות ופירושי תפילות מחכמי

4 התחיל בכך שניאור זלמן שכטר (בשנת תרס, 1900) והמשיכו: מנחם זולאי, חיים שירמן, אריה (ליב) וילסקר ועזרא פליישר. ראה: משלי סעיד, מבוא, עמ' 47-57.

5 פליישר, קטעים חדשים, עמ' 190-210.

6 גרנט, שיר תהילה, עמ' 189-190, 213-220.

7 פליישר, קטעים חדשים, עמ' 156: "אבל מה שנשתמר בידינו מן הספר אינו אלא חלק מועט מהיקפו המקורי, הספר היה במקורו גדול ביותר, ועושר ענייניו, גם על פי מה שנרמז מן הקטעים המעטים שבידינו, היה בלתי רגיל".

8 משלי סעיד, מבוא, עמ' 63.

9 פליישר, קטעים חדשים, עמ' 160.

10 פליישר, קטעים חדשים, עמ' 160. שם גם כתב: "אפשר אמנם שגניזת קהיר אינה צופנת עוד הפתעות רבות בסוגיה הזאת".

מהדורה

אחרת

- [א] נצור בני אמונים למען תנצור
 כי זורע אמת הוא ופריו קוצר
 והאמונה בשמו אמונה
 עד שחקים נשאה ובמרומים נתונה
 5 נזהרה כחמ'ה נהדרה כלבנה
 ובמאורי שחקים חן ויקר טעונה
 היא לבעלה זיו ועטרת
 ולענק תהלה ומעטה תפארת
 מגדלת ירודים, מרוממת שפלים
 10 מיקרת נבזים, מעשרת דלים

- ביאור -

[א] שבחי מדת האמת ואיש אמונים. | 1 נצור בני אמונים: שמור בני את מדת היושר והנאמנות. והלשון על-פי משלי ו כ: "נצור בני מצות אביך"; תהלים לא כד: "אמונים נצור יי". למען תנצור: כנראה צ"ל: "תנצור", כמו ב-פ. כלומר: תנצור את מדת היושר ובשכר זה תנצור, "מדה כנגד מדה" (בבלי, סנהדרין צ סע"א). | 2 כי זורע אמת הוא: הנוצר את מדת היושר. והלשון על-פי ירמיה ב כא: "כלה זרע אמת". ופריו: פ: פרי. ופריו קוצר: השווה משלי יא יח: "וְזָרַע צֶדֶק שָׁקָר אֵמֶת". | 3 והאמונה בשמו: פ: והאמת אמונה כשמה. והאמונה בשמו אמונה: כנראה: הנאמנות, מדת האמת, בשמו של הנוצר אמונים (שדוכר בו במחרוזת קודמת) גדלה ומתחזקת. ו"אמונה" שבסוף הטור במשמע: "וְאֵהָיָה אֶצְלוֹ אֱמוּן", לשון גדילה. אפשרות אחרת: והאמונה בשמו אמונה: מדת האמת בשמו של הקב"ה מתגדלת ומתחזקת (או: נטועה בחזקה וביציבות, כדוגמת ישעיה כב כג: "וּתְקַעְתִּי יְתֵד בְּמָקוֹם נֶאֱמָן"), שכן "חותמו של הקב"ה - אמת" (בבלי, יומא סט ע"ב. הצעת הרב א' אביני). | 4 עד שחקים נשאה: כנראה על-פי תהלים נז יא: "וְעַד שְׁחָקִים אֲמַתְךָ". והלשון על-פי ירמיה נא ט: "וְנִשָּׂא עַד שְׁחָקִים". ובמרומים: פ: וממרומים. ובמרומים נתונה: נתונה במקום גבוה, וחוזר על הצלעית הראשונה בסגנון שונה. לטור אחת עשרה הברות, ואולי יש להפחית את ההברה היתירה בתיקון: "בְּמָרוֹמִים", ולא "בְּמָרוֹמִים". | 5 נזהרה כחמה: זוהרת כמו החמה. נהדרה כלבנה: לכל הטור השווה שיה"ש ו: "כִּפָּה כְּלָבָנָה בְּרָה כְּחֶמָה", וברותה של חמה היא זוהרה ואורה. | 6 ובמאורי שחקים חן ויקר טעונה: כנראה צ"ל: "וכמאורי", כמו ב-פ (ושמא עדיף להשמיט את הוא"ו, היינו: "כמאורי שחקים...", ובכך לכונן את הברות הטור לעשר). היינו, ככוכבי השמים טעונה האמונה חן ויקר. השווה תהלים פד יב: "חֵן וְכִבּוֹד יִתֵּן יְיָ... לַהֲלָכִים בְּתַמִּים". היינו, בנאמנות. טעונה: פ: שענה. | 7 היא: האמונה, הנאמנות. לבעלה: לאיש האמונים. זיו: פ: לנזר. ואולי יש לשלב (בתיקון קל) את שתי הגירסאות: "היא לבעלה זיו, נזר ועטרת", ובכך לכונן את הברות הטור לעשר. | 8 ולענק: לעדי; סוג תכשיט. ומעטה תפארת: ללבוש פאר. השווה: ישעיה סא ג. | 9 מגדלת ירודים [...]: נושא המחרוזת: האמונה. מרוממת: פ: ומרוממת.

רבות אבנים יקרות סילסלו
ולגגד אמונה לשפל הושפלו
אדם מעול לב מאבד רב הון
ובאמונתו איש אמונים ניוון.

[ב] 15 החזק את בני לשבת את חכמים
לשאוף להגיהם בקרים בעת צמים
דבריהם למו נפש ארוסה
ורפאות לאיברים ומזור לכל מכה

- ביאור -

10 מיקרת נבזים: מכבדת את אלו שהיו נבזים. מעשרת: פ: ומעשרת. | 11 רבות אבנים יקרות סילסלו: הרבה אבנים יקרות התגבהו והתרוממו. ואולי "רבות" מתייחס ל"סילסלו", היינו: אבנים יקרות התגבהו והתרוממו הרבה (הצעת הרב א' אביני). "סילסלו" הוא מלשון הגבהה והתרוממות, כמו משלי ד ח: "סִלְסֵלָה ותרומֶמָךְ", עי' פירוש אבן עזרא שם. סילסלו: פ: מ[... ..]. ואולי יש לתקן: "סולֶסְלו", ובכך הברות הטור יעלו לעשר. | 12 לשפל הושפלו: למקום נמוך הושפלו והורדו. הושפלו: פ: השפלו. | 13 אדם מעול לב: אדם שאינו נאמן, שלבו מלא עוול ושקר (המופיעים במקרא בצמידות, כמו ישעיה נט ג: "שִׁפְתֹתֵיכֶם דִּבְרוּ שֶׁקֶר, לְשׁוֹנְכֶם עֲוֹלָה תִּהְיֶה", ו"מעול" הוא כדוגמת תהלים עא ד: "פִּלְטָנִי ... מִכֶּפֶךְ מְעוֹל וְחֹמֶץ". מעול: פ: מעול. מאבד: פ: יאבד. מאבד רב הון: סמיכות הפוכה, והכוונה: הון רב. השווה משלי יא ג: "וְסִלְף בּוֹגְדִים יִשְׁדָּם", ירמיה יז יא: "עֲשֵׂה עֶשֶׂר וְלֹא כִמְשָׁפֵט, בְּחֻצֵי יָמָיו יַעֲזֹבֶנּוּ, וּבִאֲחֵרֵיתוֹ יִהְיֶה נָבֶל". והלשון על-פי משלי כט ג: "וְרַעְיָה זֹנוֹת יֹאבֵד הוֹן". | 14 ובאמונתו: פ: באמונתו.

[ב] שבח הדבק בחכמים ובחכמה. | ב-פ נוספה כאן (לפני טור 15) מחרוזת קטועה (שאפשר והיא בכלל שייכת לסוף העניין הקודם), שקשה להציל ממנה דבר: "ל... .." | ק בו רצה / כי באלפי [...] בו תמצא". | 15 החזק את בני: כנראה צ"ל: "החזק בני", והוא פנית הממשל לשומע לקחו, המכונה באינטימיות 'בני', בדומה לטור 1: "נצר בני אמונים", ולמקומות נוספים בספר (עי' משלי סעיד, עמ' 187 טור 1, עמ' 192 טור 85, עמ' 206 טור 9, ועוד הרבה). לשבת את חכמים: השווה משלי כב יז: "הֵט אֲזַנְךָ וּשְׁמַע דְּבָרֵי חֲכָמִים". ואולי יש לתקן בתחילת הטור: "החזק את בנך", וההוראה מדריכה את השומע להחזיק את בנו עם החכמים, בדומה לבבלי, ברכות כח ע"ב: "והושיבם [את בניכם] בין ברכי תלמידי חכמים". | 16 לשאוף: פ: ולשאוף. לשאוף להגיהם: לבלוע, לקבל, את להג (דיבור) החכמים. "לשאוף" הוא לשון בליעה, עי' תהלים קיט קלא. בקרים בעת צמים: כנראה צ"ל: "בְּקָרִים", בכ"ף. היינו, תקבל את דברי החכמים כשתיית מים קרים בזמן צום. והטור על-פי משנת אבות, א ד: "יהי ביתך בית ועד לחכמים... והוי שותה בצמא את דבריהם" (הפניית הרב א' אביני, בצירוף משלי כה כה: "מִיִּם קָרִים עַל נֶפֶשׁ עֵיפָה" (אם כי שם הנפש עיפה מן החום ולא מן הצום, עי' תרגום שם). השווה גם ספרי, דברים, פיסקא מח, עמ' 111: "מה מים משיבים נפשו של אדם, שנאמר: 'מִיִּם קָרִים עַל נֶפֶשׁ עֵיפָה', כך דברי תורה משיבים נפשו של אדם". | 17 דבריהם: פ: כי דבריהם. היינו, דברי החכמים. למו נפש: פ: לְמוֹ נֶפֶשׁ (הביטוי על-פי שם"א כב ב). למו נפש ארוסה: צ"ל: "אֲרוּסָה", כמחוייב מהחריזה. כלומר: